

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ШУТАК

Лариса Богданівна

УДК – 811.161.2`373.7

**СЛОВОТВІРНА КАТЕГОРИЗАЦІЯ СУБ'ЄКТИВНОЇ
ОЦІНКИ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ**

10.02.01 – українська мова

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ – 2002

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат філологічних наук, доцент

Шинкарук Василь Дмитрович,
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича, доцент кафедри
сучасної української мови.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор

Плющ Марія Яківна,
Національний педагогічний університет
ім. М.П.Драгоманова,
професор кафедри української мови;

кандидат філологічних наук,

Баган Мирослава Петрівна,
Київський державний лінгвістичний університет, старший викладач
кафедри загального та українського мовознавства.

Провідна установа: кафедра української мови Рівненського державного гуманітарного університету, Міністерство освіти і науки України, м. Рівне.

Захист відбудеться “15” березня 2002 року о 14 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.26.173.01 в Інституті української мови НАН України за адресою: 01001, Київ, 1, вул. Грушевського, 4.

Із дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту української мови НАН України (01001, Київ, 1, вул. Грушевського, 4).

Автореферат розіслано “12” лютого 2002 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат філологічних наук

Самойлова І.А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

В українському мовознавстві проблему оцінки як самостійну лінгвістичну категорію взагалі не досліджували. Маємо лише загальні міркування про зв'язок категорії суб'єктивної оцінки з категорією зменшеності чи з категорією кількості, про вторинність категорії суб'єктивної оцінки щодо категорії зменшеності та про спільність словотворчих суфіксів, що їх виражають. Виконані дослідження засвідчують, що основну увагу досі зосереджували на засобах експлікації експресивності та емоційності (оцінності) в різних стилях сучасної української мови.

Категорійний підхід до вивчення граматичної структури, який активно використовують в останні роки в українському мовознавстві, зумовив новий аспект аналізу словотворчих суфіксів та префіксів – як засобів категоризації значень непередикатних і передикатних компонентів базових синтаксичних структур.

Найскладнішою виявилася проблема розмежування словотвірних категорій супровідної передикатності, сформованих суфіксами іменників. Їх кваліфіковано лише як засоби категоризації кількісного значення супровідних передикатів, що послужило підставою для виділення словотвірної категорії (надкатегорії) кількості, у межах якої вирізняють підкатегорії (категорії) зменшеності, збільшеності, збірності та одиничності, а також вмотивовано необхідність виокремлення словотвірної категорії експресивності (І.Р.Вихованець, К.Г.Городенська). Щоправда, тут же вказано на синкретизм значень категорій зменшеності та збільшеності, бо вони тісно пов'язані відповідно з позитивним та негативним суб'єктивним оцінюванням мовцем кого-, чого-небудь. Зважаючи на ці значеннєві особливості, деякі дослідники вирізняли окремі функціонально-семантичні поля зменшеності та зменшеності-експресивності, а також функціонально-семантичне поле збільшеності-експресивності. Не зовсім переконливим видається віднесення до надкатегорії (категорії) кількості категорії (підкатегорії) експресивності передусім тому, що її ядро становлять суфікси, які спеціалізуються на вираженні лише експресивних значень, а в периферійній зоні перебувають словотворчі суфікси, що поєднують кількісне та емоційно-експресивне значення.

Цілком очевидно, що різні спроби впорядкувати словотвірні категорії супровідно-передикатного характеру не сприяли створенню стрункої, несуперечливої їх класифікації, що зумовлено значною мірою складним переплетенням кількісного, оцінного, емоційного та експресивного значень, виражених супровідними передикатами. Виділені словотвірні категорії засвідчують другорядність і непаритетність оцінного значення щодо інших, передусім кількісного, що відбивають назви самих категорій, пор.: зменшеності-оцінності, зменшеності-емоційності, зменшеності-експресивності, збільшеності-оцінності, збільшеності-експресивності.

Крім того, більше уваги приділяли визначенню місця оцінного компонента в структурі лексичного значення слова, а не в системі передикатних значень базових синтаксичних одиниць.

Досить неоднозначно витлумачено саму природу оцінки, що спонукає до перегляду засобів та способів її вираження, до встановлення співвідношення між словотворчими та лексичними ресурсами, які використовуються для утворення оцінних лексем. Саме це зумовило вибір теми дисертаційного дослідження.

Актуальність теми визначає передусім стратегічне завдання категорійної граматики української мови – подати повний, вичерпний набір категорій усіх її трьох підсистем – словотвору, морфології та синтаксису, а також необхідність чітко витлумачити формально-змістову структуру категорії оцінки.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційна праця тісно пов'язана з планами наукових досліджень відділу історії та граматики української мови НАН України, передусім із плановою темою “ГраMATика сучасної української мови”, а також із проблематикою кафедри сучасної української мови Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича – “Розвиток української мови на лексичному та граматичному рівнях”.

Об'єктом дослідження в пропонованій дисертації є словотворчі засоби, передусім суфікси та префікси, за допомогою яких категоризовано суб'єктивну оцінку.

Метою дисертаційного дослідження є цілісний аналіз особливостей словотвірної категоризації різних видів суб'єктивної оцінки в сучасній українській мові.

Для реалізації цієї мети розв'язано такі **завдання**:

- 1) визначено основні види суб'єктивної оцінки;
- 2) встановлено функції суфіксів-модифікаторів із значенням суб'єктивної позитивної оцінки;
- 3) проаналізовано процеси словотвірної категоризації раціональної оцінки;
- 4) окреслено параметри суфіксального вираження раціонально-емоційної та емоційної оцінки;
- 5) досліджено словотвірну омонімію як засіб утворення оцінних лексем;
- 6) розмежовано суфікси-модифікатори і суфікси-транспозитори з негативнооцінним значенням;
- 7) обґрунтовано синкретичну природу оцінного значення префіксів;
- 8) диференційовано негативнооцінні суфікси за частиномовною належністю твірних основ;
- 9) систематизовано негативнооцінні суфікси залежно від родової ознаки дериватів;
- 10) встановлено потенціал складання у творенні негативнооцінних лексем.

Основними **методами** дослідження є описовий та зіставний.

Матеріалом дослідження послужили лексеми з оцінними афіксами та складні емоційно-експресивні одиниці, вжиті в текстах української художньої літератури XIX – XX ст., передусім у тих, що яскраво виражають особливості народно-розмовного усного мовлення, а також у творах усної народної творчості й публіцистиці. Крім того, матеріалом для дослідження послужив

Словник української мови в 11-ти томах (К.: Наук. думка, 1970-1980). Картотека налічує понад 4 тисячі одиниць.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що в ньому вперше в українському мовознавстві обґрунтовано самостійний статус словотвірної категорії суб'єктивної оцінки, визначено її структуру та зв'язок із словотвірною категорією кількості, проведено системний семантичний аналіз оцінних лексем.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що його висновки й узагальнення є внеском у вивчення категорійного словотвору сучасної української мови як підсистеми категорійної граматики. Вони поглиблюють теорію експресивності та оцінності, розкривають зв'язок базових синтаксичних структур із засобами словотвірної категоризації.

Проведений комплексний аналіз суб'єктивно-оцінних лексем уможливив пізнання своєрідності їхньої семантики, виявив національну специфіку вираження суб'єктивної оцінки.

Практична цінність виконаного дослідження. Матеріали дисертаційної роботи можуть бути використані для написання підручників та посібників із словотвору української мови, у викладанні курсу сучасної української мови, у створенні спецкурсів і спецсеминарів з категорійної граматики й лінгвопсихології, а також у лексикографічній практиці. Вони прислужаться і в науково-пошуковій роботі студентів та аспірантів.

Особистий внесок дисертанта полягає у випрацюванні нової концепції наукового аналізу структури оцінки. 8 статей написано одноосібно, 2 – у співавторстві з В.Д.Шинкаруком. Співавторові належить ідея про специфіку словотвірної категоризації оцінного значення в релігійній лексиці.

Апробація роботи. Основні теоретичні положення дисертаційного дослідження були викладені на Всеукраїнській науковій конференції “Грамматичні категорії української мови” (Вінниця, 2000); Міжнародній науковій конференції “Міф і легенда у світовій літературі” (Чернівці, 2000); Всеукраїнській науковій конференції “Розвиток української філології на Буковині”, приуроченій 125-річчю Чернівецького університету (Чернівці, 2000).

Публікації. Проблематику та основні положення дисертації викладено в 11 працях, серед яких - 10 статей і одні тези. 7 статей опубліковано у виданнях, що затверджені ВАК України як фахові.

Структура дисертації зумовлена завданнями дослідження й містить такі частини: вступ, три розділи (розділ I – “Проблема оцінки в сучасному мовознавстві”; розділ II – “Словотвірна категоризація суб'єктивної позитивної оцінки”; розділ III – “Словотвірна категоризація суб'єктивної негативної оцінки”), висновки, список використаної літератури та список використаних джерел. Повний обсяг дисертаційного дослідження становить 170 сторінок, основного тексту – 146 сторінок. Список використаної літератури налічує 247 джерел.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми дисертаційної роботи, визначено її теоретичні засади, об'єкт, мету, завдання та методи наукового дослідження, окреслено джерела фактичного матеріалу, вказано на наукову новизну, теоретичне й практичне значення одержаних результатів, їхню апробацію та особистий внесок здобувача.

У **першому розділі** – “Проблема оцінки в сучасному мовознавстві” – проаналізовано основні аспекти вивчення оцінки, визначено роль та місце оцінного компонента в лексичному значенні слова, з'ясовано структуру оцінки, параметри емоційної шкали, розмежовано поняття “емоційний”, “оцінний” та “експресивний”, “конотація” й “оцінка”.

У вивченні категорії оцінки однією з основних є проблема її структури. Вона має засадничий характер, бо від неї безпосередньо залежить потенціал засобів її реалізації.

На думку більшості дослідників, сфера будь-яких оцінних значень ґрунтується на опозиції “добре”/“погане”. Залежно від способу отримання цих оцінних кваліфікацій розрізняють абсолютну й порівняльну оцінку. Перша “завжди передбачає оцінні стереотипи носіїв мови”. Друга спирається на порівняння, суть якого полягає в тому, що оцінювана ознака, властивість порівнюється із стандартом, зразком, що слугує за норму. Воно спричинило введення поняття “оцінна шкала” як імпліцитного елемента структури оцінки. Ця шкала виконує роль засобу створення емотивно-оцінних значень слів і виразів, містить не тільки вказівку на ступінь наростання/спаду якоїсь якості, а й відображає певну оцінну модифікацію цієї якості як стереотип чи стереотипи, характерні для мовної картини світу певної лінгвокультурної спільноти, що істотно відрізняє її від власне оцінної шкали (В.Н.Теля).

Більш поширеною є порівняльна оцінка. Проте її автори поділились на дві групи в питанні про місце норми на оцінній (аксіологічній) шкалі, що зумовило дві концепції про структуру оцінки. Одні з них співвідносять норму з позитивним краєм шкали (знаком +). Отже, те, що відповідає нормі, виконує функцію позитивної оцінки, а те, що не збігається з нею, – негативної оцінки. Це дало їм підстави зробити висновок про двокомпонентну структуру оцінки: позитивну й негативну, яку відображають знаки + та –. Характерно, що з поняттям норми вони пов'язали і кількісну перевагу негативної оцінки над позитивною, і що знаки + та – не є абсолютно симетричними на оцінній шкалі в природній мові, тому що “добре” не завжди можна протиставити “поганому”, і що прагматичний аспект оцінки також не передбачає симетрії + / –.

Інші дослідники на оцінній шкалі між знаками + та – виділяють посередині третю точку, яка слугує відправним пунктом, еталоном, з яким пов'язують норму оцінюваної якості. Оскільки вона лежить посередині шкали, то її називають “серединною”, “нейтральною” або “нульовою” (С.С.Хидикель). Щодо неї в один бік визначають позитивну, а в інший – негативну оцінку. На такій

аксіологічній шкалі ґрунтується трикомпонентна структура оцінки. Її покладено в основу виділення категорії оцінки у пропонованому дослідженні. Позитивну і негативну оцінку, услід за іншими дослідниками, кваліфікуємо як два різновиди емоційної оцінки. Зважаючи на те, що серединна оцінка спирається на оцінні критерії набутого суспільного досвіду носіїв мови, її позначено терміном “раціональна оцінка”.

У жодній із праць, присвячених проблемам оцінки, не запропоновано шкали емоцій. Це пояснюють іноді суб’єктивним характером почуттів, вибірковістю сприйняття людиною навколишнього світу.

Основною опозицією цієї шкали вважають протиставлення “схвалення/осуд”, яке позначають як + / – оцінку. Розподілити оцінні назви в межах емоційної “+” та “–” оцінки дуже непросто. Відома спроба виокремити відповідно 5 і 6 оцінних назв, що відповідає висновкові про асиметрію співвідношення між позитивною і негативною оцінкою. На них ґрунтується позитивна і негативна суб’єктивна оцінка, яку реалізують словотворчі суфікси.

Тип емоційної “+” оцінки (схвалення) об’єднує п’ять видів емоцій: 1) ласка; 2) грайливість; 3) захоплення; 4) схвалення, співчуття; 5) жарт. Тип емоційної “–” оцінки представлений шістьма видами емоцій: 1) осуд; 2) зневага; 3) приниження; 4) презирство; 5) лайка; 6) образа (Ю.Д.Апресян).

В українському мовознавстві кількісні параметри емоційної оцінної шкали також не встановлені. Крім згаданих видів емоцій, тут виділяють ще й такі, як пестливість у межах позитивної оцінки, та огида, іронія, легка посмішка, сарказм тощо – у межах негативної оцінки.

Створити струнку класифікацію словотвірних категорій супровідної предикатності важко було ще й тому, що в сучасному мовознавстві досить суперечливо витлумачено співвідношення понять “оцінний”, “емоційний” та “експресивний”. Здебільшого вказують на зв’язок цих понять, але не ототожнюють їх. Емоційне в мові завжди є експресивним, тобто служить для увиразнення, підсилення, але не кожне експресивне явище належить до емоційних. В емоційному завжди наявний компонент оцінки, воно виражає позитивне чи негативне сприйняття кого- чи чого-небудь. Тому поняття “емоційний” і “оцінний” нерідко вживають як взаємозамінні. На думку інших, емоційність не завжди передбачає оцінність, проте вона являє собою “могутнє потенційне джерело оцінності”. Безпідставним видається використання поняття “експресивний” замість “емоційний” чи “оцінний”, як то спостерігаємо в працях українських мовознавців.

У **другому розділі** – “Словотвірна категоризація суб’єктивної позитивної оцінки” – систематизовано словотворчі суфікси іменників залежно від типу оцінки. Виокремлено порівняно невелику групу суфіксів, що передають раціональну оцінку, тобто таку, яка враховує сукупний досвід емоційного сприйняття носіїв мови. Її сформували іменникові суфікси, що є типовими виразниками значення об’єктивної зменшеності, зокрема суфікси *-ок*, *-ик* (чоловічий рід), *-к(-а)*

(жіночий рід), *-ц(-е)* (середній рід), напр.: *Стежки забігли аж у зелений вербовий лужок, а за ним плила ріка і шумів маленький млинок* (Н. Кобринська); *Швидко гасилися зірки, як лампадки після всеношної, а край неба на сході пахів рожевим світлом* (С.Васильченко); *Вронила дзеркальце, яке розбилося на два більші кусники* (В.Барка); *Червоним променем обливало хатину з малими віконцями* (Т.Бордудяк).

Окреслено потенціал іменникових суфіксів, що спеціалізується на вираженні раціонально-емоційної оцінки, серед яких: *-ець, -чик, -к-* (чоловічий рід), *-очк-, -ечк-, -ичк-, -ачк-, -иц'-* (жіночий рід), *-ечк(-о), -очк(-о), -а/-ча, -ен'- (-а)*(середній рід). Вони посідають домінантне становище в системі оцінних словотворчих засобів іменника. Це суфікси, що одночасно реалізують кількісне значення об'єктивної зменшеності та позитивне оцінне значення, передусім пестливість, ласку, ніжність тощо. Для них характерне різне співвідношення кількісного і позитивнооцінного значень, пор.: *Дніпро синій шумів, і легкий туманець качався понад ним* (Панас Мирний); *Батющині медові розмови, блискучі веселі очі та брови гарної удови, а ще більш чарочка та закусточка, потроху вкоськали розлюченого пана* (Дніпрова Чайка); *Темніє. Гойднулася церковиця, гойднулося небо над нею* (М. Стельмах); *Індича було для неї найближчим другом* (Панас Мирний); *Прокинься, ось я твої рученя погрію* (М.Стельмах).

Визначено набір суфіксів, що функціонують лише як виразники власне-пестливості. На відміну від деяких інших оцінних суфіксів, які формують цілі градаційні ряди з наростанням у них вищого ступеня пестливості, суфікси *-еньк-, -оньк-, -ус'-, -ун'-* тощо здатні надавати лексемам позитивного забарвлення найвищої інтенсивності. Вони є виразниками емоційного типу оцінки, широко вживаються у художніх творах, народних піснях, думках, казках, де створюють особливо ліричний колорит розповіді, напр.: *Місяченько ясний! Навіщо ж страждання такі мені, скажи* (М.Стельмах); *Татонько, а коли ти воював, ішов бій, тобі страшно було* (Гр. Тютюнник); *Підманули тебе, журавонько, лихі люди, підманули* (М.Стельмах); *Немов на грядочці хилються за вітром маковії цвіти, похилились їх голівоньки* (У.Кравченко); *Осяяло світлонько все невеличке село* (І.Нечуй-Левицький); *Татусь, татусю, коли ти поведеш мене до школи?* (С.Васильченко).

Словотвірна категоризація суб'єктивної оцінки в прикметниках та прислівниках має свої особливості, що виявляються не тільки в наборі їхніх словотворчих афіксів, а й у специфіці реалізації оцінних значень та посиленні їхньої емоційності в прикметниках, напр.: *Знов коренив увесь клас, знов виговорював Зіні Василівні, що вони, біднесенькі, аж у плач* (А.Тесленко); *Біднюсінський мій синочок, – і Василь, прочитавши молитву, обережно, легенько, ледве доторкаючись пучками пальців пов'язаної голови, гладив малого, гладив довго, пестливо* (У.Самчук).

Іменні префікси мають синкретичну природу оцінного значення. Вони є переважно виразниками водночас позитивної і негативної оцінки, яку можна встановити лише в контексті речення, напр.:

Невже ти думаєш, що твої джинси екстракласу? (З усного мовлення); *На спортивних змаганнях з мотокросу спортсмени показали справжній екстраклас* (Із газети). Типовою функцією для префіксів *архі-, супер-, екстра-, гіпер-, ультра-* та префіксоїдів *лже-, псевдо-, квазі-* є вираження негативної суб'єктивної оцінки. Їхні позитивно- і негативнооцінні значення ґрунтуються на семантиці інтенсивності та несправжності супровідних предикатів базових синтаксичних структур, на основі яких утворюються префіксальні іменники та прикметники.

Спостережено цікаву закономірність у породженні іменників із позитивнооцінними значеннями від омонімів. Суть її полягає у вибірковості цього процесу, що спричиняє нерідко розпад омонімії, напр.: *Секрет* (3 знач.) – *секретець*, зменшено-пестливе до всіх значень: 1. “Те, що не підлягає розголошенню”. 2. “Потайний пристрій”. 3. “Додатковий сторожовий пост із кількох осіб, виставлений таємно” і *секрет* (“Речовина, яку виробляють залози”) – не має пари із зменшено-пестливим значенням. З іншого боку, встановлюються омонімічні відношення між іменниками, один із яких і за своєю формою, і за значенням є оцінним утворенням, а другий, збігаючись із першим за формою, виражає відмінне неоцінне значення, напр.: *льон* (1. “Трав'яниста рослина”. 2. “Волокно, що виробляють з цієї рослини”. 3. “Тканина з цього волокна”) – *льонок*, зменшено-пестливе до всіх значень іменника *льон* і *льонок* (риба) та *льонок* (“Однорічний або багаторічний бур'ян родини ранникових”).

У **третьому розділі** – “Словотвірна категоризація суб'єктивної негативної оцінки” – визначено параметри словотвірної категоризації суб'єктивної негативної оцінки. Вона ґрунтується на таких основних негативних емоціях оцінної шкали, як осуд, зневага, огида, приниження, презирство, лайка, іронія, сарказм, легка посмішка тощо. Дослідники відзначають однаково важливу роль словотворчих суфіксів і твірних основ у формуванні позитивного оцінного значення і вирішальну роль лексичного значення твірної основи у вираженні негативного емоційного забарвлення. Подібно до позитивного, негативне оцінне значення тісно переплітається з кількісним значенням супровідного предиката, що реалізується як об'єктивна збільшеність, пор.: *чоботище, павучище, палюга, звірюга, собацюга, котяра, кабаняка, грудомаха*, напр.: *Павучище он там угорі! Я боюся!..* (Панас Мирний); *Старий дід ніс у руках палюгу, якої боялися діти у цілому селі* (В.Винниченко); *Звірюга достойна. У-у, сала на ньому – куди там* (О.Донченко); *Гавкнуло, як із бочки, – і кудлатий собацюга летів із-за куща на Якова з вищиреними зубами* (С.Васильченко); *Слідом за нею ходив оранжево-рижій котяра* (Гр.Тютюнник); *Глянь на того Михайла, кабаняка й годі!* (У.Кравченко).

. Це послужило підставою для виокремлення суфіксів збільшеності-негативної оцінки (аугментативності-пейоративності), які так само, як і суфікси зменшеності-пестливості, репрезентують раціонально-емоційний тип оцінки. Негативнооцінне значення може бути наслідком інтенсивно виявленої ознаки, характерної для особи (зрідка – істоти), пор.: *капризун, хитрун, пузань, патлань, пияк, старчиха, чистюк*. Саме тому іменникові словотворчі суфікси, що

виражають цей комплекс значень, в українському мовознавстві витлумачували як засоби категоризації непредикатної семантико-синтаксичної функції суб'єкта стану, що визначає осіб за їхніми характерними зовнішніми чи внутрішніми ознаками та наявністю негативного оцінного значення, напр.: *Будь розумним хлопчиком, а не капризуном. Зрозумів?* (С.Черкасенко); *Він же ж сили немає пересуватись, цей пузань і нероба* (С.Черкасенко); *Нечісаний, немитий – патлань та й годі* (Олена Пчілка); *Не господар він, ні, – пияк!* (Г.Косинка); *Хто б подумав: старчиха, наймит людський, на змовини з хазяїном не стала* (Г.Косинка).

Другу групу становлять суфікси, які виконують лише негативну оцінну функцію, або суфікси пейоративності:

-енціј(-а), -ул'(-а), -ух(-а), -н'(-а) тощо, пор.: *бабенція, старушенція, капризуля, товстуха, гризня, возня*. Напр.: *Глянь, як ця старушенція витанцьовує* (В.Винниченко); *Куди зникла та косоока товстуха з пирогами?* (С.Черкасенко). Характерно, що “чистих” пейоративів у сучасній українській мові значно менше, ніж тих, у яких пейоративність поєднується з аугментативністю.

Широко використовується спосіб осново- та словоскладання у творенні негативнооцінних лексем: пор.: *блюдолиз, бракороб, живолуп, пустодзвін* тощо. Не всі вони однаково передають експресивність. Виразніші ті з них, у яких вищий ступінь емоційної оцінки. До них належать зневажливо-грубі, вульгарні та лайливі слова. Велика кількість типів складних слів зумовлена багатством семантичної та стилістичної сполучуваності їхніх компонентів. Оцінність таких складних одиниць виникає внаслідок зіткнення різних за семантикою і структурою, контрастних за стильовим призначенням, але близьких за функцією компонентів, пор.: *самореклама, телерабство, книгобоязнь, горобудівник, пустомолот* і под. Напр.: *Я не хочу дивитися місцеві телевізійні канали, бо на 75-80 відсотків вони також російські. Таке антиукраїнське телерабство не потрібне нікому* (А.Погрібний); *Споруди, які створювалися видатними архітекторами ще кілька століть тому, прекрасно витримують випробування часом, а сучасні будівлі, збудовані нашими горобудівниками, вимагають постійної уваги до себе* (Із газети).

Порівняно небагато словотворчих суфіксів прикметників виражає значення суб'єктивної негативної оцінки. Серед них -езн-/елезн-, -енн-, -уч(-юч-), -уц(-юц-) та ін. У сучасній українській мові їх вважають суфіксальними інтенсифікаторами, тобто такими словотворчими засобами, які вказують на інтенсивний вияв ознаки. Проте значення інтенсивності, надмірності здебільшого породжує відтінок згрубілості, огиди чи презирства, пор.: *грубезний, величезний, довжелезний, височенний, страшенний, здоровенний, злющий* і под. Напр.: *Олена глянула догори, на село. Притулене до горба воно виглядало як величезний щільник, притулений сторч* (У.Самчук); *Доповідь була не коротка, а навпаки – довжелезна* (І.Вільде); *Синіється кришталевою стіною височенні гори, покриті вічним снігом* (І.Франко); *Аж суне Вовк – такий страшенний та здоровенний* (Л.Глібов). Характерною особливістю прикметникових суфіксів із негативно-оцінною

функцією є те, що вони, подібно до іменникових суфіксів, які надають дериватам пестливого забарвлення, можуть виражати почуттєво-оцінну експресію градаційно, пор.: *товстий* – *товстючий*, *товстенний*, *товстезний*, *товстелезний*.

ВИСНОВКИ

1. Оцінка передусім як категорія логіки зумовлює відповідну лінгвістичну категорію. В основі оцінки лежить порівняння з нормою, унаслідок чого вона виконує ціннісну (еталонну) функцію. Характерною ознакою порівняльної оцінки є трикомпонентність її структури, яка на аксіологічній шкалі виглядає так: норма локалізована в її центральній зоні і виконує роль нейтральної (серединної) оцінки; по обидва боки від неї розташовані два протилежних вияви емоційної оцінки – позитивна і негативна. На ці три компоненти спирається і категорія суб'єктивної оцінки. Її складові розрізняються ступенем вияву суб'єктивності оцінного значення. Він є високим у позитивно-оцінних та негативнооцінних значень, бо ґрунтується безпосередньо на емоційному ставленні мовця до об'єкта оцінки, і зовсім незначним у тих значень, що передають раціональну оцінку, оскільки вона спирається на сукупний емоційно-оцінний досвід носіїв мови. Такими є значення об'єктивної зменшеності та об'єктивної збільшеності реалій. Ступінь суб'єктивності цих значень помітно зростає, якщо вони поєднуються з позитивнооцінним чи негативнооцінним значеннями, тобто тоді, коли виникає раціонально-емоційна оцінка.

2. Категорія суб'єктивної оцінки – це категорія словотвірного типу, тому що всі різновиди її значення реалізують словотворчі засоби. Домінанту цих засобів становлять іменникові суфікси з модифікаційною функцією. Невеликою за обсягом є група прикметникових оцінних суфіксів та іменних префіксів. Крайню периферію оцінних модифікаторів становлять суфікси пестливості займенників, числівників та дієслів. Певне місце серед засобів категоризації оцінки посідає спосіб складання.

3. Словотвірна категорія суб'єктивної оцінки – це переважно категорія супровідно-предикатного типу, тому що за допомогою її словотворчих афіксів реалізуються різні значення супровідних предикатів базових структур: кількісні, що співвідносяться з прикметниками *малий*, *великий*, і тісно пов'язані з ними оцінні значення, відповідно “*суб'єктивна позитивна оцінка*” й “*суб'єктивна негативна оцінка*”, а також значення інтенсивності та збірності. У межах негативного оцінного значення ця категорія певною мірою перетинається із непередикатною семантико-синтаксичною категорією суб'єкта стану, оскільки її словотворчі суфікси передають пейоративність у комплексі з інтенсивно виявленою зовнішньою або внутрішньою ознакою особи.

4. Домінанту категорії суб'єктивної оцінки становить її змішаний вид – раціонально-емоційна оцінка, що ґрунтується на значеннях зменшеності-позитивної оцінки (пестливості) та збільшеності-негативної оцінки (пейоративності). Відповідно найбільшою за обсягом є група

суфіксів зменшеності-пестливості та збільшеності-пейоративності іменників. Значення зменшеності-пестливості категоризують суфікси *-ець, -чик, -к-*; *-очк-, -ечк-, -ичк-, -иц'-*; *-ечк-(-о), -а/-ча, -ен'-(-а), -к-(-о)*. Основними виразниками збільшеності-пейоративності виступають іменникові суфікси *-иц-, -иськ-, -ук-(-юк-), -ак-(-як-), -ар-(-яр-), -уг- (-юг-), -уган, -еч-(-а)/-неч-(-а), -ух-(-а), -ex-(-а), -ер-(-а), -ц'-, -ош-* та ін.

5. Раціональну оцінку репрезентує лише кількісне значення об'єктивної зменшеності реалій та істот, тому що інше кількісне значення такого ж плану, а саме значення об'єктивної збільшеності, невіддільне від оцінного значення пейоративності. Типовими виразниками об'єктивної зменшеності як раціонально-оцінного значення є суфікси *-ок, -ик* (чоловічий рід), *-к-(-а)* (жіночий рід) та *-ц-(-е)* (середній рід).

6. Емоційна оцінка в обох своїх виявах – позитивному та негативному – спирається на відповідні емоції. До основних емоцій оцінки “+” належать пестливість, грайливість, захоплення, схвалення, співчуття, жарт. Емоції “-” – це осуд, зневага, огида, приниження, іронія, сарказм, легка посмішка тощо. Позитивні й негативні емоції мають спеціалізовані засоби вираження в різних частинах мови, причому потенціал суто позитивнооцінних засобів дещо переважає над суто негативнооцінними засобами і представлений хоч і нерівномірно, але в усіх повнозначних частинах мови. Виразниками позитивнооцінних значень у системі іменника є суфікси *-оньк-/еньк-, -ун', -ус'-*; *-оньк-, -еньк-, -иц'-*; *-ечк-(-о), -еньк-(-о), -а/-ча, -ен'-(-а)*, у системі прикметника – *-оньк-, -еньк-, -ечк-, -ичк-, -есеньк-, -ісіньк-, -усіньк- (-юсіньк)*, у системі займенника та числівника – суфікси *-еньк-, -к-*, у системі прислівника – *-ечк-*, у системі дієслова – суфікси *-к-, -оньк-, -ус-*.

7. Основні засоби категоризації суто негативної оцінки зосереджені в суфіксальній системі іменника. До типових її реалізаторів належать суфікси *-енціj-(-а), -ул'-(-а), -ух-(-а), -н'-(-а)* тощо. Характерно, що “чистих” пейоративів у сучасній українській мові значно менше, ніж тих, у яких пейоративність поєнується з аугментативністю. У прикметників цю негативнооцінну функцію виконують суфікси *-езн-/елезн-, -енн-, -уч-(-юч-), -иц-(-юц-)* та ін. Лише як пейоративно забарвлені одиниці вживаються композитні іменники та прикметники, утворені способом складання різних за походженням, значенням та стилістичними характеристиками основ.

8. Особливий синкретичний статус у реалізації емоційно-оцінних значень мають іменні префікси інтенсивності та несправжності. Той самий префікс у різному контексті може надавати дериватові позитивно- та негативнооцінного значення. Звичайним для префіксів *архі-, супер-, екстра-, гіпер-, ультра-* та префіксоїдів *лже-, псевдо-, квазі-* є вираження негативної суб'єктивної оцінки.

9. Позитивнооцінні деривати від іменників-омонімів утворюються вибірково, що нерідко спричиняє розпад омонімії. На основі форм дериватів із суфіксами *-к-, -ок, -ик* та ін. як виразниками позитивнооцінних значень виникають омоніми з неоцінними значеннями.

10. Негативнооцінні значення суфіксів у складі іменників різної родової належності поєднуються з певними кількісними значеннями, зумовленими семантикою супровідних предикатів. Пейоративне забарвлення суфіксів іменників чоловічого роду здебільшого невіддільне від кількісного значення об'єктивної збільшеності та інтенсивності, а в суфіксів іменників жіночого роду – із значеннями об'єктивної збільшеності та збірності. В іменників спільного роду, що мають граматичну форму жіночого роду, типовим є поєднання пейоративного значення та значення інтенсивності.

Діапазон пейоративного забарвлення іменників конкретної семантики досить широкий: від легкої іронії, фамільярності до відвертої зневаги й презирства.

11. Функцію засобів категоризації суб'єктивної оцінки словотворчі суфікси виконують неоднаково, що залежить від емоційно-оцінного забарвлення твірних основ: вона сильніше, виразніше виявлена в суфіксів, що поєднуються з неоцінними основами, і слабкіше – у тих із них, що приєднуються до оцінних основ, бо вони лише посилюють їхнє позитивно- чи негативнооцінне значення.

12. Негативнооцінні словотворчі засоби – це і форманти, за допомогою яких утворюються деривати лише одного граматичного роду – або чоловічого, або жіночого, або середнього, і форманти, що можуть бути використані для утворення одиниць усіх трьох родів. Найбільшою за обсягом є група негативнооцінних іменників чоловічого роду, утворених за допомогою таких суфіксів, як *-ач(-яч)*, *-ун(-юн)*, *-ан(-ян)*, *-ань*, *-ень*, *-ак(-як)/-ляк*, *-ук(-юк)*, *-ар(-яр)* та ін.

13. Порівняно невелику, але виразну групу становлять негативнооцінні лексеми жіночого роду, оформлені за допомогою суфіксів *-ул'(-а)*, *-ух(-а)*, *-ех(-а)*, *-ер(-а)*, *-иц'(-а)*, *-щин(-а)* та ін.

14. Виразну негативну оцінку передають іменники спільного роду із суфіксами *-ц'(-а)*, *-виц'(-а)*, *-ош(-а)*, *-оз(-а)*, *-к(-а)*, які посилюють значення негативно маркованих дієслівних та прикметникових твірних основ.

Основні положення дисертації викладено в таких публікаціях:

1. Особливості суфіксальних засобів вираження негативної суб'єктивної оцінки // Філологічні студії: Науковий часопис.– Луцьк, 2000. – №1. – С. 249-252.
2. Природа та сутність суфіксів суб'єктивної оцінки // Наукові записки. Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград, 2001. – Вип. 31. – С. 74-77.
3. Особливості зменшено-емоційних суфіксів з позитивною оцінкою // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського: Збірник наукових праць. Серія: Філологія. – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 123-126.

4. Словотворчі засоби вираження категорії оцінності в сучасній українській мові // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2001. – Вип. 106. – С. 169-176.
5. Конотативний аспект вивчення лексем української мови // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2001. – Вип. 107. – С. 84-88.
6. Префіксація та словоскладання як засоби творення суб'єктивної оцінності // Науковий вісник Чернівецького університету. Слов'янська філологія. – Чернівці: Рута, 2001. – Вип. 116. – С. 84-87.
7. Словотвірна категоризація суб'єктивної оцінності (на матеріалі текстів В.Гнатюка) // Наукові записки. Серія: Мовознавство. – Тернопіль: ТДПІ, 2001. – Вип. V. – С. 72-76.
8. Особливості суб'єктивної оцінності у структурах з релігійним компонентом // Біблія і культура: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Вип. 2. – С. 160-163.
9. Словотвірна категоризація суб'єктивної оцінності в сучасній українській мові // Біблія і культура: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Вип. 2. – С. 181-187 (у співавт. з В.Д.Шинкаруком).
10. Ад'єктиви сучасної української мови як засіб вираження суб'єктивної оцінності // Біблія і культура: Збірник наукових статей. – Чернівці, 2000. – Вип. 3. – С. 305-308 (у співавт. з В.Д.Шинкаруком).
11. Зменшено-емоційні суфікси як засіб вираження суб'єктивної оцінки // Граматичні категорії української мови. Тези Всеукраїнської наукової конференції. – Вінниця, 2000. – С. 129-131.

Анотація

Шутак Л.Б. Словотвірна категоризація суб'єктивної оцінки в сучасній українській мові. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук зі спеціальності 10.02.01 – українська мова. – Інститут української мови НАН України, Київ, 2002.

У роботі визначено основні види суб'єктивної оцінки, функції суфіксів-модифікаторів – виразників суб'єктивної позитивної оцінки, розмежовано суфікси-модифікатори і суфікси-транспозитори з негативнооцінними значеннями. Проаналізовано процеси словотвірної категоризації раціональної оцінки, окреслено параметри суфіксального вираження раціонально-емоційної та емоційної оцінки, досліджено словотвірну омонімію як засіб творення оцінних лексем. Обґрунтовано синкретичну природу оцінного значення іменних префіксів, встановлено потенціал осново- та словоскладання у творенні негативнооцінних лексем.

Ключові слова: оцінність, емоційність, експресивність, суб'єктивна оцінка, раціональна оцінка, раціонально-емоційна оцінка, емоційна (позитивна і негативна) оцінка, базова синтаксична

структура, словотвірна категоризація, суфікси зменшеності-пестливості, збільшеності-пейоративності, власне-пестливості та пейоративності.

Аннотация

Шутак Л.Б. Словообразовательная категоризация субъективной оценки в современном украинском языке. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.01 – украинский язык. – Институт украинского языка НАН Украины, Киев, 2002.

В диссертационном исследовании осуществлён комплексный анализ процессов словообразовательной категоризации разных видов субъективной оценки в современном украинском языке.

Определены основные виды субъективной оценки, в частности выделена рациональная, рационально-эмоциональная и эмоциональная оценка. Установлен круг суффиксов имён существительных, выражающих рациональную оценку, которая связана со значением объективной уменьшительности.

Обосновано доминантное положение суффиксов имён существительных, специализирующихся на выражении рационально-эмоциональной оценки, совпадающей со значением объективной уменьшительности и ласкательным значением.

Выделена группа суффиксов имён существительных, определяющая положительную эмоциональную оценку.

Указано на особенности суффиксальной категоризации субъективного оценочного значения в прилагательных и наречиях.

Исследована синкретическая природа оценочного значения именных приставок со значением интенсивности и мнимости, которые в зависимости от контекста могут быть выразителями положительной или отрицательной оценки.

Установлена словообразовательная омонимия имён существительных как средство образования оценочных лексем.

Определены параметры суффиксального выражения рационально-эмоциональной оценки, базирующейся на значении объективной увеличительности и уничижительном (пейоративном) значении. Установлено, что основные средства категоризации отрицательной оценки сосредоточены в суффиксальной системе имени существительного. У имён прилагательных отрицательную оценочную функцию выполняет ограниченное количество суффиксов.

Очерчён круг словообразовательных суффиксов имён существительных, выражающих только отрицательное оценочное значение, т.е. “чистых” пейоративов.

Обоснована невозможность выделения рациональной оценки, основанной на значении объективной увеличительности (аугментативности).

Суффиксы, выражающие отрицательную субъективную оценку, систематизированы по родовому признаку деривата. Выделены форманты, с помощью которых образуются имена существительные только одного грамматического рода – мужского, женского и среднего, и форманты, с помощью которых могут быть образованы имена существительные всех трёх родов.

Установлено, что функцию категоризации субъективной оценки словообразовательные суффиксы в украинском языке выполняют неодинаково, что зависит от эмоциональной окраски производящих основ. Сильнее, выразительнее эта функция проявляется у тех суффиксов, которые сочетаются с нейтральными производящими основами, и слабее – у тех, которые присоединяются к стилистически окрашенным основам, ибо они только усиливают их положительное или отрицательное оценочное значение.

Ключевые слова: оценочность, эмоциональность, экспрессивность, субъективная оценка, рациональная оценка, рационально-эмоциональная оценка, эмоциональная (положительная и отрицательная) оценка, базовая синтаксическая структура, словообразовательная категоризация, суффиксы уменьшительности-ласкательности, увеличительности-пейоративности, ласкательности и пейоративности.

SUMMARY

Shutak L.B. Word-building Categorization of Subjective assessment in Modern Ukrainian.– Manuscript.

Thesis for a Candidate Degree in Philology by Speciality 10.02.01 - Ukrainian language. Institute of the Ukrainian Language NAS of Ukraine, Kyiv, 2002.

The principal kinds of subjective assessment are defined in the research; the functions of suffixes-modifiers with the meaning of subjective positive assessment are determined, suffixes-modifiers and suffixes-transposers with the meaning of the negative assessment are differentiated. The processes of the word-building categorization of the rational assessment are analyzed; the parameters of suffixational expression of the rational-emotional and emotional assessments are outlined, the word-building homonymy as the means of assessment lexemes formation is investigated. The syncretic nature of the prefixes meaning assessment is grounded; the potential of the root- and word-compounding in the formation of the negative assessment lexemes is established.

Key words: assessment, emotiveness, expressiveness, subjective assessment, rational assessment, rational-emotional assessment, emotional (positive and negative) assessment, word-building affixes, basic syntactic structure, predicative-attendant type, word-building categorization, proper hypocoristic suffixes, diminutive hypocoristic suffixes, augmentation-pejoration suffixes, pejoration suffixes.

